

Абай әлемі: білім беру, ғылым, мәдениет және өнер
Мир Абая: образование, наука, культура и искусство
The world of Abai: education, science, culture and art.

МРНТИ 14.01.01

Р.К.КЕРИМБАЕВА¹, Г.С.ИМАМБЕКОВА¹, Қ.А.САЙЛЫБАЕВА¹

*¹М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті
(Тараз, Қазақстан), risti1971@mail.ru; Gglz1966@mail.ru; , kuralai_55@mail.ru.
<https://doi.org/10.51889/2020-3.2077-6861.25>*

**АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІНДЕГІ
«ТОЛЫҚ АДАМ» БЕЙНЕСІ**

Аңдатпа

Мақала Абай шығармаларындағы «Толық адам» ілімінің қалыптасуын психологиялық тұрғыда зерттеуге арналады. Абайдың еңбектерінің философиялық-психологиялық негізіндегі «Толық адам» концепсиясы теориялық талдау, саралау, салыстыру, жіктеу, жүйелеу әдістері арқылы жүргізілді. Ақынның адамның тұлғалық құнды сапаларын дамыту арқылы ақылды, білімді биік деңгейге көтеру, «адам» болып өмір сүру, халыққа, қоғамға пайданды тигізу, адамды құрметтеу, адам мен табиғат тұтастығын сақтау туралы ой-тұжырымдары сараланды. Абай еңбектеріндегі сана, ақыл-ой, мінез-құлық, сезім, көңіл-күй сияқты психологияның қарастыатын мәселелері тәлім-тәрбиелік бағытта берілуінің қоғамдық-тарихи мәні ашылады.

Зерттеу нәтижесі бүгінгі жас ұрпаққа ұлттық құндылықтарды дәріптеу, оларды оқыту және тәрбиелеуде, рухани жаңғыруда, Абай ілімінің негізгі принциптерін қолдануды ұсынады. Абай идеясының «Толық адам» концепциясы, өмірдің барлық саласында, мемлекетті басқару мен білім беру жүйесі, әлеуметтік-қоғам мен отбасы институты, тіпті әрбір адамның өмірлік ұстанымына айналдырудың практикалық маңыздылығы айқындалды.

Түйін сөздер: «Толық адам»; «кемел адам»; «адам болу»; ілім; рухани жаңғыру.

Кіріспе. Бүгінгі таңда жаһандану заманы сағат санап өзеріп, үздіксіз даму үстінде. Дамыған өркениетті елдер қатарына қосылу үшін, заманауи өзгерістер мен технологияларға ілесе аларлықтай қауһарлы болу қоғам талабы. Ал өркениетті қоғам дегеніміз – материалдық игіліктері рухани құндылықтармен бір арнада тоғысып, адами қадір-қасиеттерді алғашқы орынға қоятын қоғам.

Осы тұрғыда адами капиталды қалыптастыру мен дамыту негізі ретінде, тағылымы мол асыл мұра қалдырған ойшыл Абайдың «Толық адам» ілімін зерттеу мақсатын қойдық. Абайдың ардақты ілімі, теңдесі жоқ «Адам болу» қағидасынан бастау алып, халқымызды рухани тазару жолы екендігіне көз жеткізу үшін зерттеу жүргіздік.

Жастайынан үш рухани бұлақтан нәр алып өскен Абай, ана сүтімен халқымыздың

ұшан-теңіз ауыз әдебиетімен сусындап, орыс ойшылдарының туындыларымен танысып, батыстың тың философиясын оқып, адамдықтың шыңы болар «толық адам» концепциясын жасап шығарды. Мұндағы толық адам анықтамасы – ақылды, ой-парасаты биік, халқын қадірлейтін адам.

Осы тұрғыда ақынның шығармаларын тереңінен зерттеу арқылы санаға сіңдіріп, философиялық ой-тұжырымдарын ақылмен зерделеуді өмір сүру салтымызға айналдырсақ, Абай айтқан «толық адамға» айналып, рухани жаңғырған, жан-жақты бәсекеге қабілетті Қазақстанның жаңа тұғырға шығуына ықпал етер еді. Абайдың еңбектерінің психологиялық маңызына талдау жасай отырып, «толық адам» бейнесін анықтау, жас ұрпақты тәрбиелеуде рухани жаңғыру негізі ретінде қолданудың ғылыми маңызы зор.

Зерттеу әдіснамасы. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында атап өткеніндей Абайдың «Толық адам» ілімі – халқымыздың рухани тазару жолындағы теңдесі жоқ құрал»-деді [1].

Кеңес дәуірінде дініміз бен ана тіліміздің құлдырауы, халқымыздың ұлттық болмысы мен мінез-құлқы, санада рухани құндылықтардың жоғалып кету салдарына әкелгені мәлім. Бүгінгі таңда халқымыздың рухани қазынасын қайта жаңғырту, бұлжытпай сақтау дәрежесіне көтеру – баршамызға ортақ мақсат. Бұл мәселенің шешімін іздеуде, осыдан екі ғасыр бұрынғы бабалар мұрасын ғылыми тұрғыда зерттеп, теориялық талдау жасай отырып, «кемел адам» ілімін жазған Абайдың еңбегін сараладық.

«Толық адам» деген сөз ағылшын тіліндегі «A man of integrity» түсінігімен сәйкес келеді екен. Бұл – ақылды, қайратты, ізгілікке ұмтылатын адамдарға ғана тән сипаттама. Бүгінде философия мен психология ғылымында үлкен мән беріліп отырған осы ұғымға ойшыл Абай өз дәуірінде «толық адам» деген атау беріп, оны – еліне қызмет етуші, еңбексүйгіш, ойлы, жігерлі, қажырлы, парасатты, терең білімді, жүрегі нұрлы, мейірімді адам деп түсіндірген.

Адамзатқа ортақ «толық адам» тәрбиелеуді мақсат еткен Абай ілімі – бүгінгі рухани жұтаған қоғам үшін теңдесіз қымбат қазына. Халықтың түбегейлі мүддесін, арман-тілектерін ойшылдық деңгейге көтеріп, көркемдік қуатпен бейнелеуі – ұлы Абайдың философиялық тұлғасы.

Абайды «ойшыл» ақын, парасат падишасы дейміз. Себебі, ақынның өмір құбылыстарын терең толғап айту қасиеті, адамдардың ішкі тұлғалық болмысын суреттеуі, оның бүгінгі заманмен астасуы, ерекше көрегенділіктің белгісі. Оған дәлел, Абайдың өмір, адам тағдыры, дүние, заман ағымы жайлы пікірлері, дүниетанымдық өлеңдері мен қара сөздері. Қазақ халқының ұлттық санасының оянуы, рухани қайта жаңғыруы, қоғамның озық күштерінің өркениеттілікке ұмтылысы мен әлеуметтік

әділдіктің орнауы Абай есімімен тікелей байланысты.

Ақынның шығармалары өзі өмір сүрген тұтас бір тарихи кезеңді жан-жақты, барынша толық бейнелеп береді. Сол дәуірдегі қоғамдық өмір салтының, ой-сана, ұғым-түсініктердің қаншама ғасырлар бойы қалыптасқанын, түп-тамырын тереңнен алатынын ескерсек, Абай поэзиясы қоғамның қалыптасып дамуындағы ерекше елеулі кезеңді, халықтың тағдырын, ұлттық мінез-құлқын, тарихи тұрғыдан сипаттайды.

Қаншама дәуірлер алмасып, уақыт өтседе, қоғам өміріндегі әділдік, бірлік, достық, еңбексүйгіштік, талаптылық, адалдық сынды адамгершілік, моральдық құндылықтар, озбырлық, жауыздық, екіжүзділік секілді сан түрлі мінез-құлық дерттері толассыз болатын – заман шындығы. Ал ақынның поэзиясы кейінгі дәуірлердің, оның ішінде бүгінгі замандағы өмір шындығын танып-білуге себін тигізеді. Олай болса, Абайдың еңбектері сол кезеңнің ғана емес, өскелең ұрпақ үшін тарихи маңызды, қоғамдық ой-санаға ықпалы мол асыл мұра.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің халыққа жолдауында: «...Біз қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап, түлете береміз...» – дейді [2].

Осындай міндеті жүзеге асыруда ұлы тұлғалардың өнегелі өмірі мен тағылымы мол мұрасы арқылы жас ұрпақты тәрбиелеу, ұлттық коды қалыптасқан тұлғаны дамыту қажет. Абай шығармаларының негізгі идеясы, адамзат пен оның ақыл-ойы. Ақынның еңбектерінің алтын қазығы – Адам. Абай өзінің саналы ғұмырын нағыз адам, толық адам, кәміл адам тұлғасын зерттеуге арнаған.

Абайдың шығармаларында адам жаратылысы һәм, оның жан сыры жайындағы терең философиялық, психологиялық ой толғаулары таным теориясының негізін құрайды. Ол өзіне дейінгі өмір сүрген Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қ.Яссауи және Ж.Румидің кемел адам жайлы ой-пікірлерін талдап, салмақты тұжырымдар жасады. VIII-IX ғасырда ғұмыр кешкен Әл-Фараби ұсынған моральдық-этикалық ілім

негізіне, түркі халықтарының мінез-құлық, ой-сезімдерін, сергіту идеясы мен парасатты адам (инани фазыл) туралы танымы жатады. Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты философиялық трактатында «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» сияқты ұғымдарға түсінік бере келіп: «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес» [3], – дейді.

Әл-Фараби түркі әлемінде өз философиясының негізі жүрекке баса мән беруі, Абай негізін қалаған «толық адам» ілімінің түп төркінін білдіретін құнды дерек көздеріне жатады. Әл-Фарабидің осы философиялық тұжырымы Абайдың «Он жетінші» кара сөзінде логикалық жалғасын тапқан. Ғақлияшы осы сөзінде «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» үшеуі әрқайсысы өзін мықты санап, айтысып, таласып, соңында «ғылымға» келіп жүгінеді. Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдай келе: – Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім, – депті. Бірақ билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: жақсылық айтқанына жаны – діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқанына ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет, – депті. Осы үшеуің бір кісідей менің айтқанымдай табыссаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам сол. Үшеуің ала болсаң, мен «Жүректі» жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды» – деген қорытындыға келеді [4].

Мұнда қазіргі таңда психология ғылымының қарқынды зерттеу нысанына айналып отырған «эмоционалды интеллект»

феноменін байқай аламыз. Осы мәселені анағұрлым терең зерттеген ғалымдардың бірі Г.Доулманның пікірінше: «эмоциялық интеллект – тұлғаға өзін-өзі сезінуге, түрткілендіруге, көңіл-күйін басқаруға, импульстік көріністерді бақылауға, фрустрациядан бекіну, күнделікті өмірде табыстарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін факторлар жиынтығы» [5].

Яғни психологиялық процестердің бірі – ерік-жігермен астарлас болған «қайратты», сол секілді ой-қиялмен мағыналас болған «ақылды» адам бойындағы эмоцияның қайнар көзі болған «жүрекке» басқартқанда адамның ішкі әлемімен қоса тұлға аралық әрекеттесуінде де үйлесімділік орнайтынын заманынан оза туған ойшыл ақын болжай білген.

Пікірталас және нәтижелері. Ұлы ақын шығармаларында психология ғылымының негізі – жан мен тәннің байланысы, адамның тұлғалық дамуына тәрбие мен білімнің әсері, баланың ішкі болмысы, әлеуметтік, ұлттық психология ғылымының өзекті мәселелері ерекше көрініс береді. Нақтырақ айтсақ, психология ілімі адамның ішкі дүние сырларына тереңінен бойлататын барлық тіршілігінің ілкі бастауы. Демек, адам тек өзін, өзінің ішкі сезімдері мен ойларын өз ырқына бағындырып қана қоймай, қоршаған айналасын ақыл ойы мен парасатына сүйене отырып өз қалауынша өзгертуге қауқарлы. Мұндағы жетекші идея – психология ғылымының адамтану пәндері арасындағы сабақтастықты көрсетеді. Осындай тұжырымды М.Әуезовтің мына пікірі толықтырады: «Абай сөзінің негізін адамгершілікке тірейді. Барлық өсиет ой-толғау еңбектерінің қорытындысы тағы да адамгершілік тәрбие екенін танытады» [6].

Абай адам бойындағы адамгершілік, ізгілік пен әділдік сезімдерін барлық поэзиялық туындылары мен кара сөздерінің негізгі моральдық принципі ретінде сипаттаған. Ақын «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде:

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.

Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа,

Алдың – жалын, артың – мұз,

Болар едің қай жаққа? – дей келе,
әділеттілік пен мейірбандық жоқ болса,
асқан ақыл мен құрыш қайрат та, адам
баласын жақсылыққа жеткізе алмайды деп
ой түйеді.

Абай өзінің өлең-жырларында ғылым мен
білімді қатар қосқан адам ақылды, саналы
болады деп, ерекше бағалаған. Ақыл –
қайсібір нәрсеге болмасын мизан (таразы),
ғаламның ғажайып қырларымен ашылмаған
сырларын танып білуде біліммен қаныққан
ақылдың мүмкіндігі мол деп санайды.
Ақынның пайымдауынша «нағыз адамды»
ақыл, білім, білік, ғылымға құштарлық
қасиеттері қалыптастырады.

Ойшыл ақын өз шығармаларында ой мен
сезімді бір-біріне қарама қарсы мағынада
емес, бірін-бірі толықтыратын қос ұғым
ретінде келтіреді.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боларсың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жатыртпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.

Бұл өлең шумақтарынан біз бүгінгі
таңда үлкен сұранысқа ие болып отырған
позитивті психологияның «Әр күніңді, әр
сәтіңді сергек сезіне отырып, саналы өмір
сүр», «Ақыл-ойың мен сезімдеріңді тең
ұста» секілді жетекші идеяларын байқай
аламыз.

Кемеңгер ақын адам жүрек пен сананы тең
ұстағанда, оның өміріне үйлесімділік орнап
кемел адамға айналатындығын айтады.
Мұндағы кемел адам деп отырғанымыз –
араб тілінде, «инсан-и камил» – толық адам.

Тамырын тарихтың терең қатпарларынан
алған бай қазақ әдебиетінде ізгілік идеясына
сүйенген кемел адам (инсан-и камил) туралы
ой алыптарынан қалған рухани мұралар
желісінің іздері:

1) Алып Ер Тоңаның «Ақи немесе
жомарттық» ілімі (б.з.д.VII ғасыр),

2) Әл-Фарабидің «парасатты адам» ілімі
(X ғасыр),

3) Жүсіп Баласағұнидің «жәуанмәрттік»
ілімі (XI ғасыр),

4) Ясауидің «хәл» ілімі (XII-XIII ғасыр),

5) Абайдың «толық адам» ілімі (XIX
ғасыр соңы),

6) Шәкәрімнің «ар» ғылымы (XX ғасыр
басында).

Осынау терең философиялық мән-
мағына мен даналық ойларға толы теңдесіз
ізгіліктің өзекті ғылыми негізін қамтыған
бабаларымыз көреген болған. Бүгінгі таңда
асыл қазыналар халқымыздың рухани
жаңғыру жолында жаңа заман адамдарын
тәрбиелеуде маңызы зор.

Абай отыз жасында өз ұлтының рухани
құндылықтарын жетік меңгеріп, Шығыс
әлемінің әдебиетімен де қаныққан еді. Бұл екі
алтын бұлақ ойшыл ақынның дүниетанымын
орнықты қалыптастырды. Үшінші бұлақ
көзі орыс әдебиеті арқылы жеткен батыс
ағартушыларының туындылары болды.
Жан-жақты шет ел әдебиеттеріне қанығып
өскен Абайдың отыз сегізінші ғақлиясында
атап көрсеткен «толық адам» ілімі өзіндік
жеке жүйесі бар дербес таным. Толық адам
ілімі ұзақ уақытты ізденіс пен зерттеулер
нәтижесінде, төрт бөліктен құралғаны
анықталды:

1) Жүрек кілті;

2) хауас;

3) жәуәнмәрттік;

4) иманигүл деп аталатын терең ғылыми
мәні бар ой танымы [7].

Ұлы Абай сарқылмас рухани мол
мұрасының шарықтау шыңы – «толық адам»
ілімі екені анық. Ал ақынның бұл ілімді
жасауына түрткі болған дүние, ол отаршыл
патша үкіметінің қазақ халқын біртұтас етіп
ұстап тұрған, ұлттық құндылықтарымыз бен
қадір-қасиеттерімізді жою арқылы ел билеу
саясаты еді.

Батыс Сібір генерал-губернаторы
М.Сперанский сияқты озбыр саясаткерлер
«қазақ даласында өсетін сексеуіл деген
ағашты балталасаң да сынбайды, оны тек
өзіне-өзін ұрып қана сындыруға болады
екен» [8] деп, осы әдісті қолдануы себебінен
бұрынғы рухани тұтас халықтың арасына
іріткі түсіп, алауызданып, мінез-құлқы
бұзылған, бәлекор, арызқой, тобырға
айналды. Осы жағдайды тереңінен түсіне

білген қайраткер ақын қарапайым халықты мұндай індеттен сақтап қалудың бірден бір жолы, осынау албырт кезеңде ұлт өзегін берік сақтайтын «толық адам» ілімін жасауы еді.

Абайдың «толық адам» туралы концепциясының түп төркіні «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінен бастау алады. Бұл өлең жыл өткен сайын өзінің философиялық, психологиялық, педагогикалық мән-мағынасын арттырып, қырлана түспесе, құнын жоғалтқан емес. Мұндағы «егер дүние бейне жүзік болса, онда адам оның бетіндегі гауһар» идеясы – гуманистік психологияның ең асылы, ең ардақты саналатыны «Адам». Сол адамның бойындағы болатын мінез-құлықтың ең басты сипаты неден тұрады? – деген сұраққа, әр заман ойшылдары өздері өмір сүрген дәуір талабына орай жауап бермекке ұмтылған. Исламият әлемінде, әсіресе, Түркістан өлкесінде бұл өзекті мәселеге Әл Фараби бастаған XI ғасырдағы Жүсіп Қас Хаджиб, XII-XIII ғасырлардағы Ясауи, Ш.Табризи (Тарази), Ж.Руми жалғастырған жәуанмәртлік, хал ілімі, камили инсани жайындағы тың идеяларымен, ой-толғаныстарымен жаңа дем берген болса, ал XIX ғасырдың екінші жартысында Абай бұл мәселеге ерекше назар аударып, өзіне дейінгі ойшылдар дәстүрін өзіндік дүниетанымдық тұжырыммен қорытады.

Абай адам болу хақысында «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде көп нәрсені жүйелей қамтып, толық адамға айналу формуласын дәл сипаттайды. М.Әуезов Абайдың бұл өлеңін мән-мағынаға толы, қорытынды ой түюге көмектесетін бағдарламалық өлең деп жоғары бағалайды [9].

Абай өлең жолдарында жазылған «адам болудың» шарты замана көшін бір жарым ғасыр ілгерілетсе де өз құндылығын жоғалтпай емес. Себебі, біз әлі күнге дейін өсек пен өтірікке құмартып, оған мақтанымызды қоса айтып, іс бастауға кегенде ерініп, арзан ойын-күлкіге беріліп, жиған малды бекер шашып жүрген сүреңсіз өмір салтынан арыла алар емеспіз. Әрине, ойын тереңге бойлатып,

таудай талап қойып, ерте еңбектеніп, қанағат пен рақымды да ойлай жүретін ойлыларымыз аз емес. Дегенмен, тұлғамызды ұлы Абай атаған бес дұшпаннан қашық, бес асылға асық етіп тәрбилесек, адамдықтың негізін қалыптастыратынымыз анық.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында XXI ғасырда қоғамдық сананы қайта қалыптастырып, рухани жаңғыруды заман талабына сай бейімдеу арқылы халыққа жаңа серпін беру жолын айтады. Әрбір адамның өз бойындағы мінмен алысып, Абай көрсеткен, ізгілік қасиеттерді, асыл құндылықтарды жинай отырып, қазіргі заман ағымына икемдеп, жаһандану дәуірінің белесіне шығар көшбасшы болатындығымыз айтылған [10].

Абай өлеңдерінің психологиялық мәні ақынның жетінші қара сөзінде сипатталып «жанның тамағы» – деген философиялық мағынадағы ұғыммен астасып жатыр. Абай түсінігіндегі «жанның тамағы» дегеніміз – жанның қуаты арқылы толығын рухани байлық негізі, өзегі болып отыр. Себебі, Абай: «...Құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді», – деп көрсетуі арқылы жас ұрпақ, өзінің саналы өмірін, дүниетанымын қалыптастыру жолында жанын пайдалы тамақпен сусындауға бет бұрса ғана, толық адам жолына түседі деген. Яғни Абай танымы толық адамдық қасиетті баланың жас кезінен сіңіру керектігі идеясын меңзейді.

Адамзатты адамдыққа жетелейтін Абай еңбектері, бүгінгі таңда ел арасында нақылға айналған «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол», «Атымды Адам қойған соң қайтып надан болайын», «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...», «Адамды сүй, Алланың хикметін сез, не қызық бар өмірде одан басқа» – деген өлең – жырларының тармақтары бар. Абайдың «адам бол, адамды сүй, адам болып қал»-деген ой-пікірлерінің негізі, бүгінгі таңдағы гуманистік педагогика ғылымында кеңінен қолданылып жүрген ұстанымдарға жатады. Осы тұрғыда, жас ұрпақты тәрбиелеуде ең алдымен, оларды адамды сүюге баулудан басталуы керек деген

тұжырымнан шығады. Абай үшін дүниенің басты құндылығы – адам, жәй ғана адам емес, рухани тұрғыда, кемелденген толық адам. Адамзат өркениетіндегі барлық игі қасиеттер: дін, иман, ғылым, білім, тәрбие, әдеп, өнер, құқық, іскерлік, тапқырлық, қайраткерлік, азаматтық, жомарттық, әділеттік т.б. сапаларды бойын жетілдіре білген, дамыған адам – Абай ұсынған «толық адам» концепциясы.

Осындай тұжырымның Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт – 2020» ұлттық жобасының «адами капитал» идеясымен өзектесе құрылуы, жас өркеннің осынау терең тағылымды ілімінің мәңгілік екендігін көрсетеді [11].

Адам өмірі біртұтастық түрлі қарым-қатынастардан құралады, осыз адам қоғамнан бөлініп қалады. Адам қоғамның бір бөлшегі, құрамдас бөлігі, құрастырушы, құрылысшысы деп қарастырады. Аайдың отыз жетінші қара сөзінде «Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында дейді».

Бұл неміс философы Гетенің «Адам жалғыздықта өмір сүре алмайды, ол әлеуметке мұқтаж» деген даналық нақылымен үндесіп жатыр. Бригам Янг университетінің (Юта штаты, АҚШ) психологтар бірлестігінің зерттеу нәтижелері бойынша жалғыздықта өмір сүретін адам көптеген ауруларға бейім келеді екен. Олардың қатарындағы ең жиі ұшырасатыны депрессия мен психикалық бұзылыстар көрінеді. Яғни Абай айтқан «қапашылық» осы дерттерге, жан күйзелістеріне апарып соқтырса керек.

Абай поэзиясындағы психологизм, әр түрлі адамдардың мінез-құлқын, жан-дүниесін, қандай жағдайда, қандай әрекет ететіні ашып көрсету шеберлігімен ерекшеленеді. Мысалы «Бөтен елде бар болса», «Сабырсыз, арсыз, еріншек» секілді өлеңдерін атауға болады. Қиын-қыстау жағдайда жалтарғыш, «бір сөз үшін жау болып, бір күн үшін дос болып» қырық құбылып жүретін адамдардың мінезін, іс-әрекетін ақын дөп басып, надан адам бейнесінде сипаттайды.

Абай шығармаларында қазақ әкімдерінің,

ел билеушілерінің бейнесін көрсетуде де мысқылшыл, сатирик ақын, психолог-суреткер ретінде танылады. Мысалы, «Болыс болдым мінекей» өлеңінде ақын сол уақыттағы қазақ қоғамында белең ала бастаған мансапқорлық психологиясы ашық, әрі айқын суреттелген. Билікке ұмтылу, жақсы өмірге құштарлық, адамның бойындағы жағымсыз қасиет ретінде бейнеленген. Дегенмен де, бұл қасиет ақыл-санаға бойұсынуы тиіс, себебі ақыл адамның мінезі мен іс-әрекетін басқарушы күш.

Ал адамның билікке деген құштарлығын ақылға бағындырғанда, онда жауапкершілік сезімі күшейеді. Ал жауапкершілік сезімі адамнан көркем мінезді, адалдықты, шынайы білім мен іскерлікті қажет ететін болғандықтан осының барлығын ескеріп, бойына жиған адам ғана қоғамда тура басшылық жүргізе алады.

Осы негізде жоғарыда айтылған асыл қасиеттерді бойына терең сіңіріп, өзін уақыттың талабына икемдей алатын адам, қоғамды алға жетелеуші тұлғаға айналмақ. Ал сол кезеңде болыстық билік үшін барын салып, жанын салып, таласып, мінез дертіне шалдыққан қазаққа Абайдың ұсынған рухани емі - «толық адам» ілімі еді. Осындай рухани ілімі арқылы әр қазақтың бойын ізгілік тұрғысынан жаңғырту, іс-әрекетті ар таразысына салуға ұмтылған Абайды, өз заманында қалың көпшілік түсіне қоймады.

Ақынның жиырма бірінші қара сөзінде адамның мақтан деген қасиетін толық адам сипатына келмейтін көрініс ретінде талдайды. Мұнда Абай адамның мақтангершілік қасиетінен аман болуы өте қиын іс екендігі, бөтен адамдарға мақтанғандық ләкин нағыз надандық дейді. Ал екінші адамдар өз елінің, жұрттың ішінде мақтан іздейді, ол толық адамға лайық емес, надан дейді. Ал үшіншісі өз үйіне, немесе ауылына келіп айтпаса, өзге адамдар қостамайтын мақтанды іздейді дейді, ол наданның наданы.

Абай адам бойындағы қасиеттерді ұғынықты тілмен көркем талдай отырып, ұлттық болмыс пен ұлттық мінез де, сапалық қасиеттер арқылы көрініс табатындығын түсіндірген. Қырық төртінші қара сөзінде

«адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды. Әрнәшік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көңіл іздеп тұрады» деп адам баласының әлсіз тұсын баса көрсетеді. Бұл қарасөзінде Абай қазақ халқының бойына сіңген даңдайлық, мақтаншақтық, мақтан сүйгіштік сезімі адами құндылықтардың ең төменгі дәрежесі, ол адамды толық адам сипатына әкелмейтіндігі айтылған.

Расымен-ақ, Абай шығармаларынан адам бойынан тұлғалық келбеттің сан түрлі үлгілерін, байқаймыз. Олай дейтініміз, ақын өз заманы, қоршаған ортасы арқылы адам болудың, адамша өмір сүрудің жолдары мен бағытын көрсетеді. Әр өлеңінде адами болмыстың сыры, әр қырынан танылады. Ол адамдықтың басты қасиеті – адамгершілік екенін жиі айтады, оның дүниетанымында ізгілік, парасаттылық мәселесі негізгі орынды алады. Абай – адамның өзін-өзі танып білуін, ашылып түсінуін, өмірдегі орны мен деңгейін дұрыс бағалайтын, әрекет-қимылдарын сын тұрғысынан саралай алатын қабілетін адамгершіліктің түпнұсқасына балайды.

Оған дәлел ретінде «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңін келтіруге болады. «Интернатта оқып жүр» деген өлеңінде ақын қазақ жастарының жоғары шенге ұмтылатынын, жан байыту қаперіне кірмейтінін ашына сынайды. Ақын тілегі бүгінгі жас сараңдықтан, дүние қоңыздықтан сақтанып, білім теріп өз еліне адал көңілмен қызмет етсе, деген арманымен ұштасады.

Түп нұсқасында, адам мінезінің жақсыға да жаманға да тез үйренетінін ақын ерекше ескерте келе, адам бойындағы сапалық қасиеттердің ең биігінде тұратын – ар мен намыс, деп баға береді. Осы ойды негіздей келе Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде «Мал, мақтан, ғиззат-құрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егер де адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да таппаса да адамдығы жоғалады». Расында, осы сөздерді байқап, терең саралай білген адамға мұнда өте үлкен өмірлік өнеге бар.

Абай шығармаларынан әр түрлі

адамдардың психологиялық бейнелерін, сан алуан мінез-құлық қасиеттерін кездестіруге болады.

Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай,

Бойына майдалықпен сыр сақтаған,

Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай

Қолы жетпес нәрсеге тыртақтаған... – деп ер жігіттің нашар сипаттарын әшкерелесе, келесі бір өлең жолдарында:

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,

Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.

Таразы да, қазы да өз бойында,

Наданның сүйенгені көп пен дүрмек, – деп ақылды адамның артықшылығына назар аудартады. Солай болмаққа ұмтылтады. Тіпті халық арасында жігіт адамға жар таңдауда ақыл мен пайым-парасаттың адам бойындағы ерекше қымбат қасиет екенін ескертеді.

Ақын сол дәуірдің өзінде адам мінезінің қалыптасуы тәрбиеге, ортаға байланысты екенін ашып жазады. Өзінің отыз жетінші қара сөзінде: «Егер мен қолында заң қуаты бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім», – деп нық сеніммен айтады.

Абайдың философиялық-психологиялық «толық адам» концепциясының негізі, отыз сегізінші ғақлиясында күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсені сипаттап, одан қашпақ керектігін айтады: «әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшінші – залымдық. Мұндағы надандық – білім ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Ал Залымдық – адам баласының қас дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, жыртқыш хайуан қисабына қосылады»- дейді [12].

Қорытынды. Белгілі Абайтанушы М.Мырзахметов ғұламаның бүкіл еңбегі мен өмір жолын зерттеп, бүкіл саналы ғұырын осы ізденіске арнағанын жазған. Мекемтас Мырзахмет ұлы бір сұхбатында, Абайдың жұмбақ адам екендігі, оның еңбегінің негізгі құпия сыры «Толық адам» ілімінде екендігі

туралы тұжырым жасаған. Расында да, Абайдың «толық адам ілімін» жас ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне, қазақ және бүкіл түркі халықтарының санасына сіндіру, рухани жаңғыру жағынан жаңа сатыға көтерілу деген тұжырым жасайды [13].

Абай ақынның болашақ ұрпаққа қалдырған мол мұрасы арқылы өткен дәуірдегі тұтастай бір ұлттың болмысын, мінез-құлық ерекшеліктерін танынатын дәйекті деректер сан ғасырлар бұрын ғұмыр кешкен

көшпенділердің тағылымды тарихын көрсетеді. Абайдың психологиялық, педагогикалық көзқарастары қазіргі ғылымда да жан-жақты қарастырылып, зерттеліп жатқан ауқымды тақырып.

Яғни заман өзгеріп, дәуірлер жалғасып, ғасырлар өтседе, халқымыздың Абай танымындағы «толық адам» ілімі уақыт өткен сайын, оның ұлылық қырлары ашылып, құпия сырлары бүгінгі заманмен астасуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- [1] Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан //Егемен Қазақстан. 09.01. 2020 жыл.
- [2] Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдауы //Егемен Қазақстан. 01.03. 2006 жыл.
- [3] Әбу Насыр Әл-Фараби. Қайырымды қала. – Алматы, 2015. – 284 б.
- [4] Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. /Құраст. Т.Бельгер. – Алматы, 2007. – 193 б.
- [5] Daniel Goleman. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. 2015
- [6] Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2015. -235 б.
- [7] Мырзахметұлы М. Абайтану. Оқу құралы. – Алматы, 2010. – 152 б.
- [8] Мырзахметұлы М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994.- 192 б.
- [9] Әуезов М. Шығармаларының жинағы. – Алматы, 2003.- 452 б.
- [10] Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. -Астана. 12.04. 2017 жыл
- [11] Назарбаев Н.Ә. «Интеллектуалды ұлт – 2020». – Нұр-Сұлтан. 30.01. 2020 жыл.
- [12] Абай. Қалың елім қазағым. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.
- [13] Мырзахметұлы М. Абайдың «толық адам» ілімі бізді аласапыран дүниеде адастырмай, тура жолға бастайды [Электронный ресурс] URL https://www.inform.kz/kz/abaydyn-tolyk-adam-ilimi-bizdi-alasapyran-duniede-adastyрмаy-tura-zholga-bastaydy-abaytanushy-m-myrzahmetuly_a229152. (қаралған күні 09.08. 2010).

References

- [1] Tokaev K. Abai zhane XXI gasyrdagy Kazakstan. //Egemen Kazakstan. 09.01. 2020 zhyl.
- [2] Nazarbaev N.A. Kazakstan halkyna Zholdauy //Egemen Kazakstan. 01.03. 2006 zhyl.
- [3] Abu Nasyr Al-Farabi. Kaiyrymdy kala. – Almaty, 2015. – 284 b.
- [4] Abai Kunanbaiuly. Olender, poemalar, audarmalar, kara sozder /Kurast. T.Bel'ger. – Almaty, 2007. – 193 b.
- [5] Daniel Goleman. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. 2015
- [6] Auevov M. Zhiyrma tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty, 2015. – 235 b.
- [7] Myrzahmetuly M. Abaitanu. Oku kuraly. – Almaty, 2010. – 152 b.
- [8] Myrzahmetuly M. Abaitanu tarihy. – Almaty: Ana tili, 1994.- 192 b.
- [9] Auevov M. Shygarmalarynyn zhinagy. – Almaty, 2003. – 452 b.
- [10] Nazarbaev N.A. Bolashakka bagdar: ruhani zhangyru. – Astana. 12.04. 2017 zhyl
- [11] Nazarbaev N.A. «Intellektualdy ult – 2020». – Nur-Sultan. 30.01. 2020 zhyl.
- [12] Abai. Kalyn elim kazagym. – Almaty: Atamura, 2002.- 224 b.
- [13] Myrzahmetuly M. Abajdyn «Tolyk adam» ilimi bizdi alasapyran duniede adastyрмаi, tura zholga bastaydy [Elektronnyj resurs] URL https://www.inform.kz/kz/abaydyn-tolyk-adam-ilimi-bizdi-alasapyran-duniede-adastyрмаy-tura-zholga-bastaydy-abaytanushy-m-myrzahmetuly_a229152. (karalghan kuni 09.08. 2010).

Психологические основы образа «Толық адам» в произведениях Абая

Р.К.Керимбаева¹, Г.С.Имамбекова¹, Қ.А.Сайлыбаева¹

¹Таразский государственный университет имени М.Х.Дулати
(Тараз, Казахстан)

Аннотация

Статья посвящена психологическому исследованию формирования «Толық адам» в произведениях Абая. Исследования философско-психологических основ трудов Абая в концепции «Толық адам» проводилась с помощью методов теоретического анализа, синтеза, сравнения, классификации и систематизации. Были проанализированы мысли поэта о поднятии духа образованного человека на высокий уровень, жить по человечески, приносить пользу для народа, обществу, уважать человека, сохранять целостность человека и природы. В трудах Абая раскрывается общественно-историческая значимость передачи в учебно-воспитательном направлении проблем психологии, таких как сознание, мышление, поведение, чувство, настроение.

Результаты исследования показывают на сегодняшний день молодым поколениям популяризацию национальных ценностей, их обучение и воспитание, духовная модернизация, применение основных принципов учения Абая. Определена практическая значимость в применении концепции Абая «Толық адам» во всех сферах жизни, системы управления государством и образования, института семьи, в социальном обществе, и даже принципом каждого человека.

Ключевые слова: «Толық адам», «Совершенный человек», «быть человеком», учение, духовная модернизация.

Psychological bases of the image «Tolyk Adam» in Abay's works

R.K.Kerimbayeva¹, G.S.Imambekova¹, K.A.Silybaeva¹

¹M.Kh.Dulaty Taraz State University
(Taraz, Kazakhstan)

Abstract

The article is devoted to the psychological study of the formation of “Tolyk Adam” in Abay’s works. Research of the philosophical and psychological foundations of Abay’s works in the concept of “Tolyk Adam” was carried out using methods of theoretical analysis, synthesis, comparison, classification and systematization. The author analyzed the poet’s thoughts about raising the spirit of an educated person to a high level, living as a human being, bringing benefits to the people and society, respecting people, preserving the integrity of man and nature. The works of Abay reveal the social and historical significance of the transfer in the educational direction of problems of psychology, such as consciousness, thinking, behavior, feeling, mood.

The results of the research show today the popularization of national values, their training and education, spiritual modernization, and the application of the basic principles of Abai’s teaching to young generations. Identify practical importance in the application of the concept of Abai “Toly Adam” in all spheres of life, management of state and education, Institute for families in society, and even the principle of each person.

Keywords: «Tolyk Adam», «Perfect man», «to be a man», teaching, rukhani zhangyru.

Редакцияға 27.05.2020 қабылданды.